

անդ. — 16 Schmidt, անդ. էջ 186 եւ 187, եւ Wickenhauser, Bochetin, Wien, 1874, էջ 40, 41: — 17 Schmidt, անդ. — 18 Այն ժամանակ Չարնտտայուն ամրոց էր, թէեւ հանգարուցին իշխան յամին 1675 անօթնօթեամբ ձեռք բերած ամրոցն յարզով եւ խոտով ինքնացած եւ այրած եւ վտառքով պայծէկեցուցած էր (Wickenhauser, անդ. էջ 40): — 19 Palade, անդ. էջ 33, 34 եւ Wickenhauser, անդ. էջ 42: — 20 Lukacs, անդ. էջ 70 Baracz, Rys, էջ 130, 21 Pray, անդ. էջ 171: Lukacs, անդ. էջ 71 յառաջ կը բերէ Լեւոնդերին Արքեպիսկոպոսին Պարզան Գուհանեանի առ Եւդոկիային գրած մէկ թուղթին այս մասին, ուր կ'ըսէ. «Այս 1691ին Տէր Եղիա Սուլավոյի Ա' տարու անուանեալ, Մոլտաւի աւազերէն, հաս ի Լեւոնդեր, իմ Պարզան Գուհանեան Լեւոնդերին Արքեպիսկոպոսի առջեւ կամ պիտի հաստորը գտանեցաւ:» — 22 Lukacs, անդ. էջ 18, 23 Schmidt, անդ. էջ 192, 193: — 24 Արարւած հայ ուխտատէրէն Լաւ. կատար կամ Միգարա: — 25 Baracz, Żywoty, էջ 240, 436, եւ Rys, էջ 193, քոր Schmidt, անդ. սխալմամբ «Երեսնամիջ» կ'անուանէ: — 26 Engel, անդ. էջ 266: — 27 Wickenhauser, անդ. էջ 90 եւ Lukacs, անդ. էջ 18: — 28 Baracz, Żywoty, էջ 81, ոչ ինչպէս Schmidt, անդ. էջ 197, սխալմամբ «Ստեփան», կ'անուանէ: — 29 Baracz, անդ. — 30 Wickenhauser, Die deutschen Siedlungen in der Bukowina II. Band, Czernowitz, 1887, p. 26. — 31 Եւ ընտանեկը ինչպէս սխալմամբ կը հաստատեն Սիմիգնովի-Տաւսթ, անդ. էջ 127 տես նաեւ Biedermann, Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung 1775—1875 2 Aufl. Lemberg, p. 64, եւ Dr. Ficker, անդ. էջ 5, ծան 8: — 32 Dr. Ficker, անդ էջ 11: — 33 Dr. Polek, Die Erwerbung der Bukowina durch Oesterreich, Czernowitz, 1889, էջ 54: — 34 Biedermann, անդ. —

— 35 Այն 1781, Մասն Ը, Տեմբ. 45, էջ 145: — 36 Հրեաներն հարուստ Հայերու «Ամաղկայի» անուն կու ապրին (Dr. Ficker, անդ. էջ 21, ծան. 81): — 37 Biedermann, անդ. — 38 Wickenhauser, Moldawa, p. Մասն, Չեռնովց, 1877, էջ 53: — 39 Biedermann, անդ. էջ 66: — 40 Simiginowicz-Staufes, անդ. էջ 128 հակառակ խօսքի, ինչպէս նաեւ այն թէ Սուլավոյի Հայերն զինուորական վարչութեան ժամանակ երկու եկեղեցի շինած ըլլած, սխալ է: — 41 Մանե Schmidt, անդ. էջ 218: — 42 Palade, անդ. էջ 43: — 43 Այս եկեղեցին արձանազրուած համեմատ 1476ին Ստեփան Մեծ իշխանէն իշխանական պալատին եւ Fürstenstrasse (այն փողոցն) որ այժմ եկեղեցւոյ հիւսիս-արեւելեան կողմէ կը հանէ) շինուած է (Palade, անդ. էջ 41): — 44 Hormuzachi Endoxia, Documente privitoare la Istoria Românilor, Bucuresti 1876, Bd. VII, p. 315—320. — 45 Biedermann, անդ. էջ 65: — 46 Dr. Goelert, Die Armenier in Europa und insbesondere in Oesterreich-Ungarn, Ausland, 1886, p. 491: — 47 Wickenhauser, Die deutschen Siedlungen, tom II, p. 170. — 48 Rohrer, Ueber die armenischen Bewohner der österreichischen Monarchie, in Liechtenstern's Archiv für Geographie und Statistik pro 1806 II Th. Wien, p. 8. — 49 Baracz, Rys, p. 171. — 50 Dr. Goelert անդ.: 51 Dr. Goelert, անդ. — 52 Dr. Ficker, անդ. էջ 11 Dr. Goelert, անդ. էջ 490. — 53 Biedermann, անդ. էջ 23. — 54 Այն. էջ 65. Dr. Ficker, անդ. էջ 8 եւ Simiginowicz-Staufe, անդ. էջ 128. — 55 Wickenhauser, անդ. էջ 177. — 56 Biedermann, անդ. էջ 73 եւ 74: — 57 Այն. էջ 65, 66, եւ Baracz, Żywoty, էջ 5: — 58 Այն. 7, 8, 28, 60, 175, 188, 201, 233, 234, 257, 258, 281: — 59 Այն. էջ 287, 395: — 60 Biedermann, անդ. էջ 65, 66:

(Շոր-Ն-Ի-Ի.)

ԵՎԻՐԻԺՄԻ ԱՇԽԱՏԱՆԵՐ

Գաղով յԱշխատանքն ի վերջն Օգոստոսի 1889, Պաթոգիկոսն այն տեղ չգտայ. այս պատճառաւ մատենադարանապետն՝ Դերսէն եպիսկոպոս միայն հարուանցի տեսութիւն մը մանրամասկար ունեցող ձեռագրաց շնորհեց ինձ: Եւրիվաճիկ մատենադարանին ցուցակը Ս. Պրոսէի ձեռք յամին 1840 հրատարակուելէն ետեւ¹, որ միայն հայ ձեռագիրներն, եւ այն՝ հնդդերները ժվ. դարէն սկսեալ յառաջ կը բերէ, կը սպասէի պարզապէս գաղափար մը կազմել՝ թէ հայ ծաղկողը մինչեւ որ աստիճանն բիւզանդեաններէ կտրուած են: Ընդ համար այնչափ աւելի անտիկնալ էր ինձ համար, երբ այն թանկագին իրաց մէջ ձեռագիր մը տեսայ, որ քրիստոնէական ստուեստի փոքրիկեայ մեծագին կող ունէր եւ բազմութիւն մը մանրամասկարաց, որոնց մէջէն Նշետարանին սկիզբն եղածներն առաջին տեսութեան հին-քրիստոնէական, իսկ վերջը դրուածներն ասորական կերեւալիւն, որոնց մէջուրն հայադիր Նշետարան մը փոքուն մանրամասկարներով կազմուած էր: Մինչդեռ մատենադարանապետն անբնդհատ կը ստիպէր՝ ես այս մեծագին ձեռագիրը լուսանկարեցի: Հապիւ 1890ին Հռուստարին Մոսկուայի Հնախօսական ժողովին աւթի իմացայ՝ որ այս ձեռագիրն ի Ռուսիա ծննդութեամբ է: Եւրեւանից Սար-

¹ Brosset, Catalogue de la bibliothèque d'Etschmiadzin. St. Pétersb. 1840. Եւրիվ վերստին տպուած է Ի Rapports էջ 23 —

գիտ Սեֆարոֆ կոմսը՝ Լճմիածնի մատենադարանին յամեն 1863 Հայերէն Հրատարակեալ նոր ցուցակէն օգտուելով, ի Տփլիս գումարեալ Հինգերորդ Հնախօսական ժողովոյն Տեղեկութեանց մէջ 1882 ին նոյն Լեւոնարանին համառօտ նկարագրութիւնը հրատարակած է:¹

Ճեռագիրն մարմինը կը կաղմէ, զոր պարզապէս “Լճմիածնի Լեւոնարանը, կ’անուանեմ”, մագաղաթի վրայ միջին երկաթագիր գրով գրուած Հայերէն Լեւոնարան մը, 0·28 մեզր լայն եւ 0·34 մեզր երկայն: Լսոր վերջը կայ հետեւեալ յիշատակարանը.²

“Իմանալի լուսով արտափայլեալ աստուածընկալ սրբոյն միւր գերախօհ մանկերեւութեամբ արփիահրաշ եւ ծայրագոյն լուսոյն անձառ ճառագայթիւք գերափայլեալ ի ստորինսս եւ ի գերագոյնիս, յիմանալիս եւ ի զգալիս. զոր եւ իմն պատկաւոր եւ հարազատ մտքբութեամբ մարմնոյ եւ խաչակիր նահատակութեամբ թողեալ զՅայրնական շքեղաշքութիւնն, քանոն կրանից միանձանց եղեալ յերկրի զանմարմնոցն բերեալ աւրինակ, նոցին եղեւ հաղորդ, թողլով յերկրի իւրացոց աշակերտելոց. աւրինակ գնացից իննաց պողոտային, եւ անդուստի ի վերին սիոֆն. զանուանեալ նորս վանս. հիմնարկեալ ի սմա զվայարաճն նոյն անուն իւր սրբոյ նախափայլին Ստեփաննոսի:

“Իսկ ես յետին եւ ամենանուաստ Ստեփաննոս մորորական կրանաւոր եւ անարժան քահանայ նորին աշակերտ եւ եղբարորդի. ոչ ըստ նորին աւրինակի, այլ յոյժ մեղուցեալ, որ լծէպէտ եւ ըստ սին եւ անոտի խարկանաց կենցաղոյս հայկազնեա գոլ ասեկին յիս, այլ եւ ըստ Նշմարտութեանն որում եմն վկայեմ ինձ անհշան եւ վաթթար եւ յետին քան զամենայն մարդիկ ըստ չար գործոց եւ անուղայ գնացից իմոց, սակայն քրիստոնեա գրէ եւ գինք արեան մեծին աստուծոյ յիսուսի քրիստոսի ոչ ուրանամ զեւ:

“Իշւ արդ մեծաւ տարփմամբ յանկացայ գրել զվսամափայլ չորեքծագեան³ զհօգբերդին տառս սրբոց աւետարանացոս ի զարդ գերարփի վայելութեան եկեղեցւոյ. ի սմա պարեւ լոյ մանկանց նոր սիոֆնի, աղերս թախանձանաց առ ամենսին հառաչաղին հայցմամբ պաղատանաւք առաջի արկանելով զգուծ սիրոյն քրիստոսի, որք ընթեռնութք զստ. եւ ձեռնատարած համարքմամբ առաջի գնէլոյն քրիստոսի վայելք ի սեղան անմահ արքային, ողորմագութ գորովմամբ յիշման արժանի արասջեք զտարժանեալ մեղաւք զհօգի իմ:

“Իշւ արդ մի ոք իշխեսցէ ի բանէն աստուծոյ հեռայնութիւնի զա իւր պատճառսնաւք ի նորալանից սուրբ եկեղեցւոյս, եւ թէ ոք յանդգնի որոշել զայս աւետարանս ի սուրբ խորանէս, յափշտակողն ի փառաց որդւոյն աստուծոյ որոշեալ լիցի իբր սատաշայ, նոյնեալ յողի եւ ի մարմին ընդ անհաւատ սեղանակողոյսան եղցի դատապարտեալ յորդւոյն աստուծոյ:

“Իշւ զա լիցին հանապաղ ընթերցեալ ի սուրբ եկեղեցւոյն, զի յստոյզ ի Հին յաւրինակաց գրեցաւ. նոյն անհճար կայցէ, ի վերայ այնոցիկ ոյք անիոյթ առնեն զհրամայեալ տա յինէն:

¹ Памяти археологический съездъ въ Тифлиси, Москва 1882, էջ 352, որոյ թարգմանութիւնը հրատարակեց J. J. Mourier. La bibliothèque d'Etchmisdzine et les Manuscrits arméniens, ի Տփլիս (1883): Չայս քննադատելով Ստատով ի Журналъ М-на Народнаго Просвѣщенія 1886 Գուլիսի տետր, որ եւ միաժամանակ հայերէն հրատարակեցաւ. “Արեւիկա”-ի մէջ ի Տփլիս 1886, թ. ք. 25, 26, 29: Հմմտ. Մարջ ցուցակ ձեռագիր մատենից հրատարակի որոյ աթոռոյն Լճմիածնի, Տփլիս, 1863, էջ 16, թ. 222:

² Կերտէս եպիսկոպոս լուգեց թոյլ տալ որ այս յիշատակարանը լուսանկարեմ: Եթէ ես այստեղ ընդգրկեմ յառաջ բերել կարող եղայ, զայն պարտական եմ կոստանդնուպոլսոյ զեռապետական խորհրդական Ֆոն Հիլի ազնիւ ընդհին, որ այս մասին իմ առ կաթողիկոսն օգղեալ ինդրուածքիս ամենայն եղանակաւ ձեռնառաւ եղաւ:

³ Հ. Գալեմբեկարան կը համարէ թէ “չորեքծագեան” բառով չորս Աւետարանիչք կ’անվարդուին:

“Եւ գրեցաւ յամի թուոյ հոյաղանց: Եւ ըստ թուոյ հոռոմի: Չուի: յիս-
“մայէդական բռնակալութեան: Հիմա:

“Ի Տեառն Ստեփաննոսի է սուրբ աւետարանս

“Հովաննէս գրեցի յիշեցէք:”

Ըստը կը յաջորդեն ամբողջ տարւոյ օրերուն մէջ ընթերցողի աւետարանաց տեղիք.
եւ ի վերջոյ կը կրկնուի վերադարձը՝

“ՏԵՄԱՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԵՒ ՍՈՒՐԻ

ԵՒ ԵՍԵՐԵՆՈՍ

Տացէ զստ տէր ի վայելումն

մանկանց նոր սիրելիս:”

Հիշատակարանիս վերջ՝ զրուած թուականին համեմատ՝ Լեւտարանս գրուած է
Հայոց ԵՄԻ (438) թուին, որ 551 էն կը սկսի, ուստի եւ 989 փրկչական թուին:
Իձէ յունական եւ թէ արարական թուականն ասոր հետ չի միարանիր: Հունաց 742
թուականին կը համապատասխանէ 247 ին սկսող թուական մը, Իսմայէլացոց 379
թուականին՝ 610 ին սկսող մը: Մեզի ծանօթ չէ թուական մը, որ այս տարիներուն
սկսի: Եթէ ենթադրենք որ Հունաց թուականն “Պարսիրոսաց թուականն,” (284 ին) է,
Իսմայէլացոցն՝ ճշդիւ 622 է, այն ատեն ձեռագիրն առաջին դէպքին 1026 ին եւ կը-
կորդը դէպքին 1001 ին գրուած է: Եւ այսպէս միայն սա մեկնութիւնը կը մնայ՝ որ
հայ գրիչն օտար թուականաց ճշդիւ տեղեակ չէր, եւ մենք ի հարկէ իւր ազգին թու-
ականին վրայ պէտք էրք մնալ:

Գարեբարեաբար կարող եմ այս թուականն ուրիշ կողմանէ ստուգել: Եւս մեր
հիշատակարանին համեմատ՝ ձեռագիրն գրած է 989 ին Հովհաննէս օմն Ստեփաննոս կրօ-
նաւորին եւ քահանային համար, որ եղբորորդի եւ աշակերտ էր “Կորափանց հիմնադրին՝
Ստեփաննոսի: Եւր Ստեփաննոս Սիւնեցի ի Պատմութեան հասն Սիսականն, Կաւանդէ որ
ասոր մէջ ազգականն՝ Ստեփաննոս անուամբ՝ “Կորափանց հիմնադրած է Հայոց ՀՅՈՒ
թուին, որ է 936 փրկչական թուին, եւ կը յաւելու՝ թէ անոր 970 ին վախճանելէն
ետեւ՝ ի սկզբն Հայոց Հրահատ, եւ յետոյ հիմնադրին եղբորորդին Վրիստափոր, որ
անոր նաեւ աշակերտն եւ յամենայնի նմանողն էր, “Կորափանց առաջնորդ եղած են:
Եւսպէս երկու աղբիւրներն իրարու կը միաբանին՝ բաց յանուանէն: Եւսուր կարելի է
ժՊ- դարու պատմիչը սխալած ըլլայ: “Կորափանցն յայոց ձոր գաւառին մէջ է, եւ “Կո-
րափանց Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին կը յիշուի նաեւ Մղուշներու արշաւանաց Ժամանակ,
երբ Եղիկու՝ այնտեղ թաղուեցաւ:” Հիշատակարանին համեմատ մեր Լեւտարանն ալ
այս եկեղեցոյ իւրանին համար էր: Իձէ եւ մէջը անէճքնէր կը սպառնացուէր, սակայն
նոյնը յափշտակուած էր եւ վերջապէս Եւսթիանի եկած: Եւս ստացչաց փոփոխման
մասին կայ տեղեկութիւն մը: Ձեռագիրն 97 թղթի վրայ՝ Լեւտարանին սկիզբը կայ
հետեւեալ տեղեկութիւնը. “Ի թուականութեան հայոց: ՈՒՎ [= 1173]: Եւ ի տե-

¹ Ռատուչապեան Ֆր. Միւրէր հաճեցաւ ծանուցանել ինձ, որ օտար թուականաց գործածութեան մէջ
նոյնպիսի անտեսողութիւն կայ նաեւ Միւրէր Ստեփաննոսի (Երուսաղէմ 1871) էջ 266, ուր
կրտսի թէ յայնի ՊԸ թուականութեան Լեւտար (Սեբեկեանց) սկսած է Հայոց թուականն, այսինքն՝ (871
— 316) 556, եւ ոչ ըստ սովորութեան՝ 551:

² Հնդկականը գրիչն վերջն այս տեղոյ մասին նշտելով “ուղղորդը”, կը ընէ. “Իսմայէլացոց (այն է՝ Սրա-
բաքոյ) 379 թուականն, որուն անտարբարութիւն էր եւնոյ այստեղ, ճշդիւ միաբան է 989 թուոյն, զիսն զի
Սրաբաքոյ լուսնական տարի ունէին, ինչպէս յայտնի է:

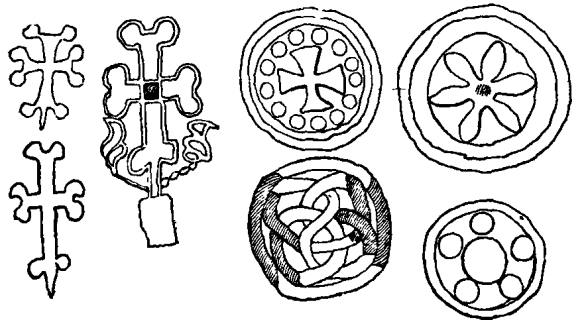
³ Եմանապէս Ֆր. Միւրէր ուսուցչականի մասին տրուած յիշեալ ծանօթութիւնը կ'ուղղորդի այսպէս. “Եւս
ծանօթութիւնն փոխանակ (871 — 316) 556 կարգաւ, ընթերցողը (871 — 312) 559:”

⁴ Հրո. Եման. Միւրէր, 1881, էջ 179 — Ռ. վարդ. անդ, էջ 551:

⁵ Saint Martin, անդ, էջ 3, 143. Բ. էջ 126:

“ըութեան Լթարակ Լչաղջին [Լչաղուղ] եւ ի հայր[ապետ]ութեանս Գրիգոր... յ [Գրիգորայ Գ. 1173—93] եւ Գուրգի որդի յ շահրամայ զնեցի յիմ հալալ յնչից զուրբ զաւետարանս. եւ տվի ի մեծահռչակ վանքս Մաղարդիս ի սուրբ նախա(յ)վկայս [Ստեփանոս]. ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց. որդոց իմոց. եւ ամուսնոյն իմոց. արդ աղաւջիմ զամենեւեան ով աստուածասէր քահանայք. յորժամ ընթեռնոյք զուրբ զաւետարանս առաջի սուրբ խորհրդոյն զիս եւ զծնողս իմ եւ զորդս իմ. եւ զամուսին իմ. յիշեալիք առաջի զնմանն Վրիստոտի: Եւ տէր աստուած յիշողացդ որդիմեցի ամէն: Եւ ես տէր Ստեփանոս գրեցի եթէ ոք հեռացուցանէ զուրբ զաւետարանս ի սուրբ ուխտէս. կամ գրաւականերով կամ ծախելով. այնպիսին նորովի: Էջմլ: հայրապետացն. “կատարիչք հրամանաց աւրհնակ եղիցին:”, Խէէ ձեռագիրն այնուհետեւ ինչ ճամբով Էջմիածին հասած է, անձանօթ է:

Յովհաննէս գրիչն, որ Լեւոնարանն “յստոյգ ի հին յաւրինակաց”, օրինակած է, իւր ձեռագիրը քանի մը զարդերով եւ եղերազարդով զարդարած է, որոնք կրնան մեզ վաւերաբար աւանդել իւր գեղարուեստական կարողութիւնը: Չարդերը մերթ բոլորակ

ՋԱՐԳԻ ԳՐԻՉԻ ԳՐՈՂԻՍԻ ՍԵՐՈՒՍԻ ՍԵՐՈՒՍԻ

են, որոնք խաչ, աստղ, հանգուցաձեւ ժապաւէն մը եւ այլն կը պարփակեն, եւ մերթ խաչեր¹ որոնք կրեւեայ թէ հայ եւ վրացի եկեղեցեաց աստուածային պաշտամանց մէջ դործածուած խաչերու վրայէն օրինակուած են, վասն զի վարի կողմը մաս մ'ունին որ պատուանդանի մը վրայ հաստատելու կը ծառայէ²: Լճէն ալ խաչաթիւերու ծայրերն երկու բողբոսկ մասեր ունին, որոնք յձ դարուն ի Վիւզանդինն առ հասարակ գործածուած նախորդայ օրինակէն են³, զոր հայ եւ վրացի գեղարուեստը փոխ առած է: Լճս զարդերու գործուածն յետին աստիճանի կոշտ է. չկայ գիծ մը⁴ որ ուղիւ ըլլայ, չկայ

¹ Այս բնագիրը պարսկան եմ Տր. քարամեացին: Արեւիկայ անոր համար յարգ ունի, որ Էջմիածին մասնագործին Մայր ցուցակի եւ աւելի Ուրբանի (անգլ.) 989 յիշատակարանն եւ այս նորագործ անգլիկոթիւնն, որուն թուականն իրենց ծանօթ չէր, ի մի ձուլած են, որով ընկանապէս անուանելի հակասութիւններ յառաջ եկած են: Տր. քարամեաց հաղորդեց ինձ ուրիշ տեղեկութիւն մ'ալ որ ի թուղթն 10, ուր Գուրգի անձանի կը գրէ թէ Թիզպապատակի () վանքն հաստատած է ինչ: Այս տեղեկութիւնն է՝ «Եւ Գուրգի որդի մահաւանջ հրաման առի հռչակելու որ եւ ի մեծ վանացն Մաղարդին սուրբ Ստեփանոս նախա(յ)վկայէն վանքս յիշելու ու յիշեցի զմիջոյ պատակիս վա. յ. . .» [զմիջոյ պատակիս վանքն?] Ով որ վանիցն հայր լինի կամ «գեղեց առաջնորդ որ մեծ վանացն մնաց կամ հասի կամ զբաւել մահայ կամ կենաց» Նշելով: Գ.Ճ.Թ. Լ. հայրապետացն եւ այս աւետարանէն անիցոյ ու կապած էին. ամէն:

² Իմ պատկերն Ուրբանի, անգլ. Տրու. Թր. գեղարուեստի վրայէն է: Հմմտ. Նաեւ Ստեփան, անգլ. եւ «Լեւոնարան», շարժաթանթիւն, 1886: Թէ ասոնք շատ ազգի չեն յէջ 209 դրուած գրաւորներն երկուսն անոց մէջ դրուածին պարզ հայեցումներն կրեւայ:

³ Հմմտ. Գրիգ. հրատարակութեան Բաւելուած Բ:

զոյն մը՝ որ խնամով տրուած ըլլայ։ Երկէն ձեւերու ընտրութիւնը կը ցուցնէ որ ծաղկողն ամենեւին ճաշկազդիտական ասանդական ուղղութեան մը բնաւ հետեւած չէ։

Ելլազգ է պատկերապիւր եզրազարդերն։ Մատթէի Լեւոտարանին մէջ առաջին անգամ հանդիպողը կը ներկայացնէ զանապա ի գերեզմանի՝

ԿԱՆԱՅԵ Ի ԳԵՐԵԶՂՄԱՆԻ, ԵԶԵՐԱԶԱՐԴԻ 989ԻՆ ԳՐՈՒՄԺ ԱՌԾՑԱՐԱՆԻՆ

Հրեշտակը նստած է փոքրիկ կամարի մը վրայ դէպ ի ետեւ, որուն մէջ կանթեղ մը կախուած է։ Չախ ձեռքն ունի խաչ մը եւ աջը կ'ամբառնայ դէպ ի երկու կանացի կիսապատկերաց, որոնք յաջակողմն վրայէ վրայ նկարուած են։ Ընդամոց անբնական դիրքն եւ պատկերաց ըստ մասին միայն նկարու իլը կը մատնեն ձեռք մը, զոր ուսեալ արուեստագէտ մը չէ վարողն, այլ կը վերաբերի գրչի մը, որ միայն պատահաբար նկարակերտել մը կ'ուզէ փորձել։ Բայց եթէ ուզածն հասկընելու չափ ընդհանուր յաջողութիւն մը թերեւս ունեցած է, զայն պարտական է իւր օրինակին, որուն կազմակերտութիւնն (composition) թէեւ թուլացուցած՝ կրնոյր օրինակէ այս սեղ։ Եյս նախատիպ օրինակն անշուշտ Մոնցայի պաղեստինեան մետաղաշէնրու վրայ տեսնուածին (Վարր. 434/5) նման էր. վասն զի այստեղ ալ հրեշտակը նոյնպէս խաչ ի ձեռին շերմի ետեւը նստած է եւ աջն դէպ ի երկու կանայքն ամբարձած։ Կոյնպէս նման է 586 ին գրուած ասորական Եստուածաշնչոյն պատկերին, (Վարր. 139, 7) ուր սակայն հրեշտակն փոխանակ խաչի՝ գաւազան մը կը բռնէ։ Ը իրմին ձեւը նմանապէս ասորա-պաղեստինական արուեստէն քիչ կը տարբերի։

Յաջորդ եզրազարդը կը ներկայացնէ մոգուց երկրպագութիւնը։ Կը տեսնենք զՄարիամ յառաջակողմն ի պատկերի՝ բազմեալ հիւսիէն բարձր յենարանով աթոռոյ վրայ, եւ զմանուկն երկու ձեռք իւր առջեւ ընդգրկած։ Վերիտոտ խաչաձեւ շրջանակ ունի գլուխը, աջը կրծոց վրայ ամբարձած է օրհնութիւն տալով, եւ ձախ ձեռքը գալարեալ բան մը կը բռնէ։ Ըթառոյն երկու կողմն երկու երկու հոգի կը կենան։ Ըջակողմը կը տեսնենք նախ, ինչպէս թեւերէն եւ զիլոյ շրջանակէն յայտնի է, հրեշտակ մը, որ ծածկեալ ձեռքերն ամբարձած է եւ Վերիտոտի կը նայի։ Ետոր քովը կայ թագաւոր

1 Իմ ստուերադիձքս ՏԵ. Բարամանցի նմանահան օրինակին վրայէն են։

մը, որ ձախոյն կը բռնէ սկաւառակ մը եզերքէն, որ ծածկեալ աջոյն վրայ կեցած է: Նոյն շարժումը կ'ընեն ձախակողմին կեցող երկու թաղաւորք, որոց անուանքն քովը հայերէն գրուած են*: Ըստից գլխոյն նկարագիրն ինչպէս նաեւ զգեստները նոյն են՝ բաց ի տարբեր գուներով մօրուքներէն. երեքն ալ ունին տեսակ մը գզակ, որ կը յիշեցնէ փոխգականը, միայն թէ դէպ ի ետեւ ծածանող երկու ժապաւէններ աւելցուած են: Ունին նաեւ կարծ վերնագգեստ մը՝ որ վարը սրունից վրայ կէս բոլբոլակ կտրուած է,

ԵՐԿՐՊԱԳՈՒԹԻՒՆ ՄՈՒԳՈՒ Յ, ԵԶԵՐԱԶԱՐԻ 989ԻՆ ԳՐՈՒԱԺ ԱՆԾՏԱՐԱՆԻՆ

սրնոց մը, ոսնաման եւ կրծոց վրայ կոճկեալ վերարկու մը: — Մոգուց երկրպագու թիւնը հին-բիւզանդեան ժամանակներն առ հասարակ այնպէս կազմակերտուած կը լըար, որ Մարիամ մէկ կողմը կը նստէր, մոգերն եւ հրեշտակը միւս կողմանէ անոր կը մօտենան: Ըյս օրինակը չ'օրինակեր մեր մանրանկարը: Ըս սակայն եթէ առաջին եզերագարդին հետ համեմատելու ըլլանք՝ աւքի կը զարնէ կազմակերտութեան ստոյգ հանդարտ վիճակը: Մինչեւ այս բոպէս ինծի մի միակ պատկեր մը ծանօթ է, ուր նոյնպէս կը ներկայացուի. այս պատկերը մեր 989 ին գրուած հայերէն Ըւետարանին վերջը գրուած մանրանկարներէն մին է, զոր կը դնենք ի Տխտ. Օ. 1*: Ըսոր մէջ ալ Մարիամ Մանուկ ի ձեռին կը բազմի մէջտեղը, հրեշտակն ու թագաւոր մը աջակողմը կը կենան, միւս երկու թագաւորք ձախակողմը: Ղաեւ ուրիշ մասանց մէջ նոյնութիւն կայ, եթէ ընդունինք՝ որ գրիչն ինչ որ չէ իմացած՝ թող առած է կամ փոխած. այսպէս Մարիամը սպիտակ գզակն եւ ճլրխատոս նշանէ շրջապատող լոյսն (mandorla), եւ փոխանակ վերջնոյն՝ գլխոյ խաչածեւ բոլբոլակ տուած է: Իտաղաւորաց նկարին մէջ ամէնէն աւելի աւքի կը զարնէ գլխոյն եւ սրունից գրից նոյնութիւնը եւ մատուցած նուիրաց նոյն ձեւը: Փոխգական գրակն չկուած է թերեւս պզգային գլխունց մը. երրորդ թագաւորն որովհետեւ ծաղկողին անծանօթ էր կանոն, ընդունած է մօրուք: Ըստուածածնին գլխոյ բոլբոլակն անոր համար զանց առնուած է, վասն զի պրութիւնը նկարին շատ մօտ է: Իտեր-

* Այս հայերէն տառերն Աւետարանաց Համաձայնութիւնը կը ցուցնեն անշուշտ:
** Սոյն տառերակը կարելի է տեսնել մասնին գերմաներէն հրատարակութեան մէջ:

Թ. Թ.
Թ. Թ.

եւս նոյն պատճառաւ նաեւ ճարտարապետական յատակն ալ ի բաց թողուած է: Իշտակայն ամենեւին հարկ չէ որ գրիչը ճշդիւ մեր այս մանրանկարն ընդօրինակած ըլլայ. բայց ստոյգ օրինակած է նոյնպիսի օրինակ մը, ասորական ծնունդ մը, ինչպէս վարը պիտի տեսնենք: Իսկ վերջապէս երրորդ եղբարգարք մ'ալ Սատթիէի աւետարանին մէջ, զոր վերն էջ 208 յաճախողն կանոնց ի գերեզմանի՝ դրած ենք, որ կը ներկայացընէ առանձինն կին մը՝ որ իւրաքանչիւր մ'ունի ձեռքը:

Իշթէ հայեցուած մ'արձակները այժմ հայ Աւետարանին կցուած միւս մանրանկարներուն, որոնցմէ 15ը սկիզբն է եւ 4ը վերջը, ամենեւին տարակոյն չի ֆնար որ ինչպէս փղոսկրեայ կողը՝ նոյնպէս ասոնք չեն կրնար հօգնուիլ հայ գրչին գործն ըլլալ. եւ հետեւաբար 989 թուականը՝ միայն ամենամեծ զգուշութեամբ կրնանք ասոնց ալ մերձեցընել: Այժմ փղոսկրեայ կողը կը նկատեմ՝ զատ ի սկզբան գրուած մանրանկարներէն, եւ զասոնք ալ զատ վերջը գրուածներէն: Պիտի տեսնենք որ երեք խումբն ալ տարբեր տարբեր ծագում ունին:

ԱԶԳԱՊՐԱԿԱՆ

ՄԵՐ ԱՌԱՎԱՅԻ ԷՆԴԱՎԱԿԱՆԱՅ ՀԵՑ

ՅԱՐԱՐԱՐԱՐԹԻՒՆԻՆ

(Հռոմ-Երուսաղէմ)

Ներքին հաճախմանք մատուցել:

Առաջին հիշուածն մին է ստորեջ գրութիւնը, որոյ այլեւայլ Գլուխք՝ բոս ինքեան անկախ իրարմէ պիտու միայն կը կապուին, որ Հնդկի թագաւորի մի՛ այս ինչ կամ այն հարցման կամ ինքորոյն պատասխան ու լուծում՝ կու տայ իւր փիլիսոփայն, իւր սկզբունքն հաստատելով զանպայան Առաջը: Գլխաւոր Առաջինը մեծագոյն մասին մէջ ընդհուղեալ են աւելի կամ նուազ թուով երկրորդական Առաջը: — Ահաւորակ համառօտիւ Ա. Գլխոյն բովանդակութիւնն:

Առաջ Առեւտրական Եւ Ցուռ:

Թագաւորն իւր փիլիսոփայն կը խնդրէ որ իրեն ցուցընէ երկու ընկերաց կամ բարեկամաց օրինակն ու նմանութիւնն, որոց մէջ նենգաւոր մի մանկելով՝ անոնց սերն ու բարեկամութիւնը օտարիկ թշնամութեան դարձընէ: — Ի պատասխան իրենդրոյ՝ փիլիսոփայն կը պատմէ:

Հարուստ վաճառականի մի զատարկեաց եւ շատ որդին հայրենի ինչք վատնելով, հայրն զանոք հորոհունեայ կենաց ու ինչպիսիքեան կը յորդորէ: Ասոր վրայ երեք որդին առեւտրական շնորհալար՝ որդու թեան կ'ելլէ, բայց ի ծառայից եւ ի գրաստանց՝ հետն ունենալով երկու զով թեան կ'առք մի: Այս ցուց մին յափազանց աշխատութեամբ ուժէ ինչպիսիք՝ ծառայի մի կը յանձնուի որ զարմանէ: Բայց ծառայի շատով կը ձանձրանայ, ցուլով ի թողնէ, եւ աւեր կը խորէ թէ Մեռան: Իսկ ցուլն առաւս ծառայն ու վճիռ ընդ գտնելով՝ կը զորանայ ու կը պարտաւորն է: Եւ նոյն կողմերը կը մնայ:

Այն մտանքն առիւծ մի կար, որ ցուլն բոսաւ մեղեր լսելով՝ պիտի գործնութեան, որ ալ չէր համար մակեր իւր պրնէ զուր ինչը, եւ առեւտրականն ու զուրթութիւնը կորսաւ: — Գազանաց թագաւորին

գազանակն պաշտօնը կը վարէին երկու շնագայլք. որոց միոյն անունն էր Գալիւս եւ միւսոյն՝ Տիւն: Աւելիքն առեւտրական վճիռն յարմար առիւթ համարուց. անոր փորձեցուց. եւ հետն շնորհակալու: Եւ ախար ինչելով՝ Գալիւսին գիտեցարձակեան, սեռաւ գործով կ'առնէր. միայն զրաձն: Այլեւս ճարտարութեամբ վարեցուց, այնպիսի խոհական ինչք գտնուց, որ ի սուգ ծառայեալի տիրոջ սիրան ու փառանք ինչը շահեցաւ, եւ գրեթէ անբաժնի եղաւ իրեն:

Օր մի՛ երբ դռնեաց անոր մօտն էր, ցուլը բառաւելով, առիւծն այլաբեցաւ եւ խոստովանեցաւ որ վերջին ժամանակներն իւր վրայ տեսնուած փոփոխութիւնն այն ժայնէն պատճառած է: Տիւնա ցինքն իւր զարհուրանքն աղաղակն համար՝ անոր հրամանաւ զնայ ցանի մի անգամ ցուլն հետ տեսութիւն ըրաւ. եւ իւր ճարտարութեամբն երկու կողմանէ իրեն պիտէ յարմարուց, որ առիւծան հաւանութեամբը ցուլն հետն տեսնէ՝ անոր ընկալանքը ըրաւ: Ցուլն ու առիւծն իրարու հետ յաճախ տեսակցելով, իրարմէ այնպիսի համեցան, մինչեւ մտերմ բարեկամ եղան: Բայց այս նոր բարեկամութիւնն ի հարկէ վատելու էր փառասէր շնագայլին, որ այնուհետեւ արգելամբ կորսաւ իւր թագաւորին մտերմութիւնն: Ասոր վրայ զգացած նախանձն այնպիսի սաստկացաւ, որ միտքը դրաւ երկու բարեկամներն իրարմէ ցանկ. եւ այս նպատակին համար համար որոշեց ցուլն սպաննել տալ առիւծան: Եւ այս անգամ եւս անի յաղաղ: Գալիւսին խոհանարան խրատուց, իւր նենգաւոր խորհուրդն ի գլուխ հանելու ձեռնարկէ:

Նախ շատ աշխատեցաւ զառիւծն համոզել թէ ցուլն իրեն դէմ զաւաճանութիւն կը նշխրէ, եւ կը յորդորէր որ անապար գտնելով պայանէ, բայց որպիսի ալ շանաց կարող չեղաւ զինքն համոզել: Առիւծն այնչափ միայն յանձն առաւ որ յառաջին տեսութեան՝ ցուլն հետ զգուշութեամբ վարուի, եւ անոր վարմանը համար ընթերցեց բանէ: Այլեւս յարողութեամբ գոհ եղաւ: Տիւնա յառաջով ցուլն միջոցաւ լրացրին մնացածն: Ելաւ անոր ցանց, եւ մեղմով աւելն ծածուկ խորհրդով ինչուց թէ առիւծն իրեն հետ թշնամացած է: Միւսն ցամայն փոյլի մտացաւ իրեն այնպէս կարգի ցնել, որ առաջին անգամ երբ առիւծան այնչափ թեան ցալ՝ այն եղանակաւ վարուի, որ անիկայ համար թէ իւր վրայ յարձակելու կու գայ: — Լարան մերեւոր յաղաղ էջ ունեցաւ: Ցուլն առաջին այնչափութեան երկու կողմանք ալ բոս յարձակար թեյալութեանց նենգաւորին վարեցով, եւ ու վարեցան մ'ունեցան իրարու հետ խոսելու իրար հանդիմաւ: Այլ անփոփոխ կուսաւ